

De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project *Life Courses in Context*

Kees MANDEMAKERS

*Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Cruquiusweg 31,
1019 AT Amsterdam. Email: KMA@iisg.nl*

Abstract. In dit artikel wordt een uiteenzetting gegeven van de aard en de doelstellingen van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Belangrijkste doelstelling van de HSN is het aanleggen van een representatieve database met 19^e- en 20ste-eeuwse levensgeschiedenissen. Er wordt ingegaan op de gegevens waaruit de database van de HSN is opgebouwd (bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand) en het reeds met deze database verrichte onderzoek. Vervolgens wordt een indruk gegeven van de ontwikkeling van de HSN in de afgelopen tien jaar en wordt het project *Life Courses in Context* geïntroduceerd. In dit project zullen voor ongeveer 40.000 personen geboren in de periode 1863-1922 de volledige levens lopen worden uitgezocht en in de HSN-database ondergebracht. Daarnaast worden in dit samen met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatie diensten (NIWI) uitgevoerde project de publicaties van de volks- en beroepstellingen 1859-1947 gedigitaliseerd. Uit het bij het project behorende onderzoeksprogramma wordt een samenvatting gegeven van mogelijk onderzoek dat de HSN-database na invoering van de levenslopen biedt. Het overzicht betreft de volgende onderzoeksthema's: sociale ongelijkheid in gezondheid en sterfte, sociale bewegingen en veranderingen, cultuur, godsdienst en onderwijs, huishoudens en veranderingen in arbeidsrelaties, sociale mobiliteit en de levensloop, migratie.

Trefwoorden: HSN; levenslooptanalyse; digitalisering; volkstelling; demografische database; sociale ongelijkheid; gezondheid; sterfte; sociale bewegingen; huishoudens; arbeidsrelaties; sociale mobiliteit; migratie; cultuur; godsdienst; onderwijs.

Abstract. This article presents a review of the nature and goals of the Historical Sample of the Netherlands (HSN). Main objective of the HSN is the construction of a database with life histories as completely as possible for a representative portion

of the nineteenth and twentieth century population in The Netherlands. The data on which the HSN is built (population registers and civil acts) are mentioned and the research which has already made use of the HSN. Furthermore an impression is given of the development of the HSN during the last ten years and the project *Life Courses in Context* is introduced. The project is developing a database consisting of about 40.000 individual life courses of people born in the Netherlands in the period of 1863-1922. In cooperation with the Netherlands Institute for Scientific Information Services (NIWI) this database will be supplemented with core data on the level of the municipalities by digitalizing the results of the ten-yearly censuses between 1859 and 1947. From the research programme connected with the project the following themes are highlighted: social inequality in health and mortality, social movement and change, culture, religion, education, households and changing labour relations, social mobility and migration.

Keywords: HSN; life-cycle analysis; digitalisation; census; demographic database; social inequality; health; mortality; social movements; households; labour; social mobility; migration; culture; religion; education.

1. Inleiding

Belangrijkste doel van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) is het aanleggen van een representatieve database met 19^e- en 20ste- eeuwse levensgeschiedenissen. De basis voor de HSN-database wordt gevormd door een steekproef uit de geboorteakten over de periode 1812-1922. De HSN is gehuisvest op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam.

In een drietal paragrafen wordt ingegaan op de aard en de mogelijkheden van de dataverzameling van de HSN. De eerste paragraaf staat stil bij de levensloopenadering die ook bij de historische wetenschappen als onderzoeksmethode ingang heeft gevonden en de gegevens waaruit de database van de HSN is opgebouwd. Hierbij wordt ook een toelichting gegeven op de positie van de HSN in vergelijking met andere buitenlandse databases. De tweede paragraaf bespreekt de organisatie en ontwikkeling van de HSN in de afgelopen tien jaar en introduceert het project *Life Courses in Context*. Dit project staat in de periode 2003-2007 centraal bij het werk van de HSN en wordt in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) uitgevoerd. In de derde paragraaf wordt een samenvatting gegeven van het aan het project *Life Courses in Context* verbonden onderzoeksprogramma¹.

¹ In dit bestek kunnen alleen de hoofdlijnen worden geschetst. Voor een uitgebreide beschrijving van de HSN, de lopende en afgeronde projecten, de lijst van alle publicaties en lezingen, zie de HSN-website: <http://www.iisg.nl/~hsn/>.

2. De database van de HSN

2.1. Levensloopbenadering

Net als bij de sociale en demografische wetenschappen geldt ook voor veel historisch onderzoek dat het microniveau van individu of familie het meest geschikt is als eenheid van analyse. Vanwege het ontbreken van dergelijk 'enquête'-materiaal werd voor veel van deze vragen noodgedwongen op een 'hoger' onderzoeksniveau naar antwoorden gezocht. Een voorbeeld hiervan is de verklaring voor de verschillende tempo's in de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland waarbij steevast werd uitgegaan van de *gemiddelde* vruchtbaarheid en de *gemiddelde* godsdienstige samenstelling *per gemeente* (Boonstra en Van der Woude, 1984; Engelen, 2003). De werkelijkheid is echter complexer. Binnen één gemeente kunnen zeer grote verschillen in vruchtbaarheid bestaan. Verschillen die niet alleen afhankelijk zijn van de godsdienstige achtergrond maar ook van de sociale achtergrond van de desbetreffende individuen. Deze verschillen blijven verborgen bij een benadering die uitgaat van gemeentelijke gemiddeldes.

Ook bij het onderzoek naar binnenlandse migratie kan men niet volstaan met het verzamelen van jaarlijkse vertrekcijfers. Men moet daadwerkelijk de archieven in om de verhuizende personen te zoeken en deze tijdens hun leven zoveel mogelijk te volgen. In de archieven vinden we veel meer aspecten van het leven dan alleen de veranderingen van adres. Het gaat dan vooral om gezinssituaties, sociale mobiliteit, geboorte, huwelijk en sterfte. Onderzoek waarbij dit type gegevens op een geïntegreerde wijze wordt behandeld heeft zowel binnen de sociologie als binnen de sociale en economische geschiedenis een vaste plaats gevonden onder de noemer 'levensloopbenadering'. Het gaat bij de analyse van levenslopen vooral om de vraag op welk moment bepaalde gebeurtenissen in een gezin, zoals het uit huis gaan van kinderen, samenvallen met andere gebeurtenissen, zoals de sterfte van één van de ouders (Kalmijn, 2002; Kok, 2000; Liefbroer en Dykstra, 2000).

Voor het historisch onderzoek naar levenslopen of cruciale momenten binnen de levensloop, zoals het huwelijk, zijn er in het verleden al diverse bestanden aangelegd. Meestal zijn deze slechts van lokale aard en zijn ze ook alleen maar gebruikt voor dat ene onderzoek waarvoor de gegevens werden verzameld. De HSN daarentegen gaat niet uit van een speciale onderzoeksvraag, maar bouwt aan één groot basisbestand waarin op uniforme wijze gegevens worden verzameld van een steekproef uit de Nederlandse bevolking. Dit landelijke en algemene karakter is een belangrijk aspect van de HSN. Het maakt het mogelijk om regionaal 'diepte-onderzoek' —dat altijd nodig zal blijven— in de juiste

context te plaatsen en eventueel te generaliseren naar grotere eenheden. Ook biedt het landelijk perspectief de mogelijkheid om als controlebestand te dienen en zo bijvoorbeeld Zeeuwse data te vergelijken met die van andere regio's, steden of Nederland als geheel.

2.2. Geboorte, huwelijk en overlijden

De onderzoekspersonen voor de HSN-database zijn geselecteerd via een a-selecte steekproef in de geboorteregisters uit de periode 1812-1922 (Mandemakers, 2000). De steekproef omvat ongeveer 77.000 personen. Dit is gemiddeld iets meer dan een half procent van de in totaal 14,5 miljoen personen die in deze periode in Nederland zijn geboren. Een aantal van 77.000 is voldoende om statistisch verantwoorde uitspraken te kunnen doen voor relatief kleine subpopulaties binnen de Nederlandse bevolking. Het steekproefkader is dusdanig opgezet, dat indien de aantallen voor specifieke onderzoeksvraagstellingen te klein zijn er op een gemakkelijke en ondubbelzinnige wijze extra gevallen kunnen worden bijgetrokken. Inclusief dergelijke 'oversamplings' zijn er inmiddels ongeveer 85.000 geboorteakten ingevoerd.

In de database van de HSN worden voor elke persoon op systematische wijze gegevens verzameld uit het in de openbare archieven bewaard materiaal. In de eerste plaats zijn dit de geboorteakten, de overlijdensakten en de persoonskaarten. Met de geboorteakten is niet alleen de basis gelegd voor het onderzoek naar de levenslopen. In de akten zelf vinden we meteen al een groot aantal gegevens, zoals de namen, adressen, leeftijden en beroepen van de ouders. Tevens zien we of de aangever (meestal de vader) zijn handtekening kon zetten of niet. Dit laatste biedt de basis voor het onderzoek naar het verdwijnen van het analfabetisme in de 19^e eeuw (Boonstra, 1993).

Na het invoeren van de geboorteakten wordt er gezocht naar de overlijdensakten, in het bijzonder van vroeg-overleden personen. Dit geeft niet alleen inzicht in de vraag hoeveel volwassen personen er uiteindelijk in de database overblijven, maar biedt ook meteen mogelijkheden voor onderzoek naar kindersterfte. Inmiddels zijn er circa 22.000 overlijdensakten ingevoerd, waarvan ongeveer 80 procent van jong overledenen. Van de overblijvendenden van wie kon worden vermoed dat ze op 1 januari 1940 nog leefden, werden de persoonskaarten aangevraagd bij het Centraal Bureau voor Genealogie. In totaal zijn er nu rond de 19.000 persoonskaarten (inclusief de persoonslijsten van na 1 oktober 1994) ingevoerd. Op de persoonskaart zijn onder andere de beroepsvermeldingen (vanaf 1940), het gehele migratietraject (alle adressen), de gezinssamenstelling en de godsdienstige gezindte te vinden. Deze gegevens bieden talloze mogelijk-

heden voor onderzoek, onder andere naar onderwerpen als sociale mobiliteit, ont-kerkelijking, veranderingen in de gezinssamenstelling en migratiepatronen. De volgende stap binnen de HSN-strategie bestaat uit de invoer van de gegevens uit de huwelijksakten. Deze akten geven informatie over de beroepstitels, analfabetisme (handtekening), woonplaatsen van bruid en bruidegom, de ouders van de huwendes en de getuigen (veelal vrienden of familie van de huwendes). Inmiddels zijn er zo'n 18.000 huwelijksakten ingevoerd. Het invoeren van de huwelijksakten concentreerde zich in eerste instantie op de borelingen uit de provincies Utrecht, Zeeland en Friesland.

Samen met de gegevens van overlijden en geboorten boden de huwelijksgegevens een voldoende gevulde database om symposia te organiseren waar de eerste resultaten werden gepresenteerd (Mandemakers en Boonstra, 1995; Mandemakers *et al.*, 1998; Frieswijk *et al.*, 2001). Gerritzen (1998, 2001) analyseerde op basis van de geboorteakten voor Zeeland en Friesland de frequentie van het voorkomen van voornamen en de veranderingen daarin in de loop van de tijd. Het geven van meer voornamen bleek samen te hangen met de sociale achtergrond (hoe hoger de sociale positie hoe groter de kans dat een kind meer voornamen kreeg). Van Poppel en Mandemakers (2002) onderzochten de verschillen in kindersterfte tussen Utrecht, Zeeland en Friesland. De kindersterfte lag in Friesland aanmerkelijk lager dan in de andere twee provincies en was waarschijnlijk een gevolg van het grotere belang van borstvoeding in Friesland. En juist in de provincies Zeeland en Utrecht, met een relatief weinig voorkomen van borstvoeding, was de kwaliteit van het oppervlaktewater slecht. Het belang van de regionale setting bleek dermate groot dat verschillen in sociale achtergrond nauwelijks van invloed waren op de kans op een relatief vroeg overlijden. Alleen kinderen van ongehuwde moeders of ongeschoolde arbeiders toonden een —ondanks de regionale setting— duidelijk grotere kans op vroeg overlijden. Op deze symposia werden ook diverse analyses gepresenteerd van de huwelijksmobiliteit. Getest werd in hoeverre de huwelijkskeuze in de loop van de tijd meer open werd naar sociale achtergrond. Dit bleek voor Friesland in de 19^e eeuw nog nauwelijks het geval te zijn, met uitzondering van kinderen uit 'gebroken' gezinnen (Maas en Van Leeuwen, 2001). Onder de titel "Vrijt daar je zijt" kwam Kok (1998) tot dezelfde conclusies voor Zeeland, vooral binnen arbeiderskringen werd zowel in sociaal als in geografisch opzicht in hoge mate 'intern' gehuwd.

2.3. Bevolkingsregister

Het uiteindelijke doel van de HSN is de reconstructie van de gehele levensloop. Hiervoor moet alle informatie over een onderzochte persoon die in de bevol-

kingsregisters is te vinden, worden overgenomen. Deze registers werden in Nederland vanaf 1850 op een dynamische wijze bijgehouden. Dynamisch wil zeggen dat een register niet alleen een weergave is van een bepaalde situatie op een bepaald moment, maar ook dat alle veranderingen betreffende adres, familie-omvang en migratie zijn geregistreerd. Dit betekent dat in principe alle verhuizingen van de onderzoekspersonen over het gehele land kunnen worden gevolgd (Knotter en Meijer, 1995).

Uiteraard is het altijd mogelijk dat personen tijdens het onderzoek zoekraken als gevolg van een slechte administratie of omdat verhuizingen niet werden doorgegeven. Een groot deel van de na 1870 geboren onderzoekspersonen zijn echter weer terug te vinden in het reeds aangeduide persoonskaartenarchief van het Centraal Bureau voor Genealogie. Voor deze personen kan het migratiepad dan in omgekeerde richting worden gevolgd en wordt de kans op het definitief verliezen van een onderzoekspersoon geminimaliseerd.

Het overnemen van de registers gebeurt niet alleen voor de onderzoekspersonen maar ook voor alle andere personen die zich in dezelfde gezinssituatie bevinden. Een typische levensloop kenmerkt zich dan door vier verschillende situaties: a) ouderlijk gezin, b) inwonend bij andere gezinnen of kosthuissituaties als dienstbode, schoolleerling, ambachtsleerling, kostganger, dienstplichtige of anderszins, c) eigen gezin en d) inwonend als bejaarde of behoeftige. Het zal, zeker gezien ook het eerdere over kindersterfte, duidelijk zijn dat lang niet iedereen alle fasen zal meemaken. En ook niet iedereen kwam aan een huwelijk toe, of zal voor het huwelijk het huis hebben verlaten.

Op beperkte schaal maakte de HSN reeds gebruik van de bevolkingsregisters voor de reconstructie van levenslopen. Inmiddels zijn er twee dissertaties verschenen, waarbij voor Rotterdam en een deel van Zeeland dit soort gegevens zijn verzameld. Het eerste betreft een epidemiologisch onderzoek van Smits (1998) naar overdraagbare vormen van verminderde vruchtbaarheid. Het tweede is van Bras (2002) die een groep van 700 'Zeeuwse meiden' volgde op hun loopbaan binnen beroep en huwelijk. Op dit moment vinden ook promotie-onderzoeken plaats binnen het kader van het PIONIER-project van Lucassen. In dit project worden gegevens verzameld over de levensloop van personen die zich in de periode 1870-1880 of 1920-1930 te Rotterdam vestigden. Het betreft hier (im)migranten uit Duitsland en Italië en de Nederlandse provincies Noord-Brabant en Zeeland. Een vierde project betreft een promotie-onderzoek naar strategieën van huishoudens van Van der Woude.

2.4. Internationale positie HSN

Buiten Nederland kent men al geruime tijd vergelijkbare projecten, vooral in Canada, Zweden, Engeland, Noorwegen, België, Frankrijk en de Verenigde Staten. Hierbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen bestanden die zijn gebaseerd op censusgegevens en projecten waarbij in principe de gehele levensloop wordt gevolgd². Een toonaangevend voorbeeld van een censusdatabase is het IPUMS-project in Minneapolis. IPUMS staat voor *Integrated Public Use Microdata Series*. Het doel is niet alleen het overnemen van de gegevens van steekproeven uit de Amerikaanse volkstellingen maar ook om deze op een vergelijkbare wijze op te nemen in een database over een periode die loopt van 1850 tot 1990. Vrij recent is hier een internationale variant aan toegevoegd die zich ten doel stelt om geanonimiseerde samples van volkstellingen uit de gehele wereld te verzamelen over de periode 1950-2000. Grootste succes tot nu toe is de opname van een sample van 0,1 procent van de Chinese volkstelling van 1982. Vrij uniek is dat alle IPUMS-data zonder enige restrictie rechtstreeks kunnen worden gedownload.

Een voorbeeld van een dynamische gegevensverzameling is, naast de HSN, de *Demographic Database* in Umeå. Deze verzameling betreft een vijftigtal parochies in vier Zweedse regio's waarvan de gegevens van alle individuen zijn verzameld en gedigitaliseerd tot het jaar 1900. Sommige parochies beschikken al over kerkelijke registers vanaf 1721. De HSN onderscheidt zich van bovenstaande voorbeelden doordat het onderzoek zich niet over bepaalde regio's maar over het gehele land uitstrekt en het bovendien mogelijk is om de gehele levensloop te volgen. De HSN gaat uit van een onderzoeksconcept waarbij Nederland als één gebied en de daarin bewaard gebleven registers van de burgerlijke stand, de bevolking en de belasting als één bron worden beschouwd, ondanks de geografische verspreiding en optredende plaatselijke verschillen in de kwaliteit en toegankelijkheid van dit onderzoeksmateriaal. In deze zin is de HSN-database uniek te noemen. In Nederland is het ook niet nodig om hele archieven in te voeren om de levenslopen van slechts een deel van de onderzoekspersonen te completeren. Dit komt door de talloze mogelijkheden die er zijn om onderzoekspersonen die 'zoekraken' weer terug te vinden, bijvoorbeeld via het reeds genoemde Persoonskaartenarchief van het CBG of de toenemende

² Zie het meest recente (hoewel niet volledige) overzicht van P. Kelly Hall *et al.* (2000). Elke zichzelf respecterende database onderhoudt een website met alle benodigde informatie; voor een ingang op de meeste van deze websites, zie <http://www.rhd.uit.no/nhdc/micro.html>.

beschikbaarheid van indices op de burgerlijke stand, zoals GenLias. Ook de indexen die in veel gemeenten op de registers zijn gemaakt, bieden talloze mogelijkheden om het onderzoek weer op te pakken.

3. De organisatie van de HSN

3.1. Ontwikkeling en omvang

De HSN werd in 1987 opgericht door academici uit de historische, sociale en demografische wetenschappen. In 1991 werd huisvesting gevonden op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Gedurende de periode 1991-1995 werden de activiteiten van de HSN gefinancierd door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. In eerste instantie gebeurde dit door financiering van het HSN-proefproject in de provincie Utrecht. Vervolgens kwamen vanaf 1993 de verdere uitbouw van de 'Utrechtse database' en een uitbreiding van de steekproef met Zuid-Hollandse en Zeeuwse geboorteakten voor rekening van het Ministerie.

Op basis van een uit het investeringsprogramma NWO-middelgroot toegekende investeringssubsidie is er tot het jaar 2000 verder gewerkt aan de bovengenoemde projecten en werd de steekproef uitgebreid tot geheel Nederland. Voor de periode 2000-2002 werden door NWO-middelgroot opnieuw middelen ter beschikking gesteld en wel voor de invoer van huwelijksakten en de zogenaamde eerste inschrijvingen in de bevolkingsregisters. Dat zijn de inschrijvingen bij de geboorte van de onderzochte persoon. Daarnaast werd een pilotproject gestart voor de invoer van volledige levenslopen uit de bevolkingsregisters.

In het algemeen kunnen de door de HSN verrichte activiteiten in drie categorieën worden ondergebracht: a) projecten zoals hierboven beschreven en die zijn gericht op de bouw van het HSN-basisbestand met levensgeschiedenissen, b) projecten die samen met andere onderzoekers/organisaties worden uitgevoerd en waarbij naast de uitbouw van het bestaande bestand ook nieuwe onderzoekspersonen kunnen worden toegevoegd (bijvoorbeeld tweede generaties) en/of materiaal wordt ingevoerd dat niet in directe zin tot het HSN-basisbestand wordt gerekend, bijvoorbeeld kadastrale of belastinggegevens en c) het bouwen van software en het vastleggen van expertise waarmee de verschillende projecten worden uitgevoerd, gearchiveerd en ter beschikking gesteld.

De HSN is tot op heden partner geweest in 15 samenwerkingsprojecten, waarvan er momenteel vijf lopen. Afgeronde projecten zijn onder andere de dataverzameling voor het migrantenproject van Lucassen en die voor de al

genoemde dissertaties van Smits en Bras. In het bijzonder te Rotterdam is er een flink aantal projecten uitgevoerd (Mandemakers, 2002). Indien we het hierna te bespreken project *Life Courses in Context* niet meerekenen is er bij de HSN tot op heden 3,4 miljoen euro aan directe en indirecte kosten omgegaan. Daarbovenop komen de kosten van huisvesting en beheer die het IISG voor haar rekening neemt. De afgelopen tien jaar is de HSN ook sterk afhankelijk geweest van gesubsidieerde arbeid. Het werk is decentraal opgezet. Een groot deel van de staf werkt buiten het IISG op de diverse archieven die Nederland rijk is. Het aantal medewerkers groeide van drie in 1991, naar 17 eind 1996 en 25 eind 2002. Met de start van *Life Courses in Context* is het aantal medewerkers gegroeid naar meer dan 40. Overigens, de meeste medewerkers werken vier dagen per week of minder. In fulltime equivalenten bedraagt de huidige sterkte ongeveer 30 personen.

De HSN is niet alleen een dataverzameling in opbouw. Het is vooral een gemeenschap van onderzoekers die gemeen hebben dat ze (een deel van) hun werkzaamheden concentreren rond de data die de database oplevert. Dit alles heeft inmiddels geresulteerd in een 70-tal publicaties en bijna 150 lezingen of andere vormen van publiciteit in relatie met de HSN.

In de periode 2003-2007 staat de HSN in het teken van het project *Life Courses in Context*. Onder deze titel werd een subsidie-aanvraag van de HSN en het NIWI gehonoreerd binnen het investeringsprogramma NWO-groot. De subsidie van € 3,1 miljoen werd verder aangevuld met € 600.000 van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Het is uniek dat een onderzoekprogramma op het gebied van geesteswetenschappen een subsidie ontvangt uit het programma voor grote investeringen van NWO. Doorgaans gaat het om dure apparaten als sterrenkijkers, hersenscanners of omvangrijke sociaal-wetenschappelijke surveys zoals de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS). Nu betreft het dus voor het eerst een historische database.

3.2. Beschikbaarheid en privacygegevens

De database van de HSN bestaat uit een grote hoeveelheid persoonlijke kenmerken van *at random* getrokken personen. Gegeven de periode van geboorte (tot en met 1922) is een deel van de in het HSN-bestand opgenomen personen momenteel nog in leven. Door middel van een reglement wordt het 'privacy'-karakter van de gegevens gewaarborgd. Basis van dit reglement is de Wet Bescherming Persoonsgegevens (WBP). Als tweede uitgangspunt geldt dat voor het al dan niet openbaar zijn van de gegevens dezelfde regeling wordt gehanteerd als die van het archief waaruit de desbetreffende gegevens zijn betrokken.

In de praktijk betekent dit dat een groot deel van het databestand uitsluitend in *geanonimiseerde* vorm kan worden verkregen.

Afgezien van deze beperking zijn de gegevens in principe vrij beschikbaar voor onderzoek. Een eerste vrij verkrijgbare geanonimiseerde dataset voor de provincie Utrecht is reeds beschikbaar (Mandemakers en Kok, 1998). Binnen het kader van de samenwerkingsprojecten zijn er inmiddels diverse andere releases gemaakt. Deels zullen deze binnen niet al te lange tijd eveneens in een openbare variant verschijnen. Ook wordt er gewerkt aan de release met de min of meer definitieve versie van alle geboorteakten. Er wordt gesproken over een ‘min of meer definitieve versie’ omdat er bij het historische materiaal vanuit moet worden gegaan, dat het tot in lengte van dagen mogelijk moet blijven om het in de database aanwezige materiaal te corrigeren.

4. Onderzoeksprogramma *Life Courses in Context*

4.1. Inleiding

Life courses in context omvat het verzamelen en verwerken van de levenslopen van *alle* HSN-onderzoekspersonen uit de geboorteperiode 1863-1922. Het gaat hier om 40.000 levenslopen die worden gereconstrueerd uit de historische bevolkingsregisters. Deze levenslopen worden in hun context geplaatst door het tweede onderdeel van het project: de volledige digitalisering van alle gepubliceerde resultaten van de volkstellingen uit de periode 1859-1947. In sommige jaren werden niet alleen personen maar ook beroepen en woningen geteld. De belangrijkste gegevens zijn als totalen op het niveau van elke gemeente, en soms voor buurten of wijken, beschikbaar. Omdat de volkstellingen in alle gemeenten van het land werden gehouden, vormen zij de perfecte achtergrond voor de levenslopen. In een eerder project heeft het NIWI in samenwerking met het CBS de volkstelling van 1899 reeds als database digitaal toegankelijk gemaakt³.

In samenhang met de aanvraag *Life Courses in Context* werd er door de bij de aanvraag betrokken onderzoekers een onderzoeksprogramma ontwikkeld waarin de mogelijkheden voor onderzoek uitgebreid werden uiteengezet. Met de

³ Voor meer informatie over de digitalisering van de volkstellingen, zie de website van dit project: <http://www.volkstelling.nl>. Zie ook de publicaties op CD-ROM met gescande versies: CBS/NIWI, *Publicaties Volkstellingen 1795-1971* en CBS/NIWI, *Data en publicatie volkstelling 1899*. Zie ook Van Maarseveen en Doorn (2001).

gecombineerde database zal onderzoek worden gedaan in samenwerking met landelijke sociaalwetenschappelijke en historische onderzoekscholen, universiteiten en andere instituten. Bestudering van deze gegevens zal nieuwe inzichten opleveren over de Nederlandse bevolking in een periode van snelle industrialisering en verstedelijking, gedurende de tweede helft van de 19^e en de eerste helft van de 20ste eeuw.

De volgende paragrafen geven een samenvatting van dit onderzoeksprogramma. Zoals de gehele HSN is dit een collectieve onderneming. Aan dit programma wordt met name meegewerkt door Peter Doorn, Harry Ganzeboom, Lex Heerma van Voss, Hans Knippenberg, Jan Kok, Marco van Leeuwen, Jan Lucassen, Ineke Maas, Frans van Poppel en Henk Wals. Wat betreft de censusgegevens kan worden gesteld, dat deze reeds voor nagenoeg elk sociaal of economisch onderzoek betreffende de 19^e en 20ste eeuw werden gebruikt. Het volgende concentreert zich dan ook vooral op het nieuwe onderzoek dat mogelijk wordt met het ter beschikking komen van de levensgeschiedenissen.

4.2 Sociale ongelijkheid in gezondheid en sterfte

Ongelijkheid in levenskansen uit zich, aldus Sen (1998), niet alleen in inkomen en vermogen, maar ook in de duur en kwaliteit van het leven. Sen benadrukt dat het juist de ongelijkheid in sterfte is die over een lange perioden op dezelfde systematische wijze kan worden gemeten. Langetermijnontwikkelingen in sterfte zijn niet alleen van belang voor historische onderzoeksterreinen als urbanisatie en industrialisering (Preston *et al.*, 1981), maar ook voor hedendaagse discussies betreffende sociaal-economische ongelijkheden voor de dood (Smith, 1991; Van de Mheen *et al.*, 1996; Woods en Williams, 1995).

Bestaande studies naar de langetermijnontwikkelingen in gezondheid en sterfte kennen talrijke tekortkomingen, onder andere het gebruik van verschillende maten voor sociale ongelijkheid (inkomen, beroep en onderwijsniveau), het gebruik van ruwe sterftecijfers en beperkingen tot bepaalde leeftijdsgroepen. Bovendien is men er zich weinig van bewust dat sociale achtergrond en leefomgeving op elkaar inwerken bij de beïnvloeding van levenskansen op lange termijn. De sociaalhistorische context waarin mensen leefden blijkt naast individuele kenmerken een sterke samenhang met hun sterfteniveau te vertonen (Hummer *et al.*, 1998; Wilkinson, 1996). Een recente Nederlandse studie toonde aan dat een leven in een zwakke sociaaleconomische regio van negatieve invloed was op personen ongeacht hun individuele status (Bosma *et al.*, 2001). De vraag welke processen deze ongelijkheden veroorzaken is nog steeds grotendeels onbeantwoord. Verschillende auteurs stellen dat gezondheids-

verschillen op latere leeftijd naar sociaal-economische positie een oorzaak vinden in vroegere levensomstandigheden in het bijzonder gedurende de jeugd (Davey Smith *et al.*, 1994; Kuh en Ben-Sholomo, 1997; Lundberg, 1993).

Om langetermijneffecten op het latere leven te kunnen bestuderen zijn prospectieve studies vanaf de geboorte het meest geschikt. De gegevens van dit soort cohorten komen echter pas op lange termijn beschikbaar. Bovendien wordt de non-response steeds groter naarmate de tijd vordert en de hypothesen moeten worden getoetst. Retrospectieve informatie heeft een groot risico op vertekening van de resultaten, vooral wat betreft de gegevens uit de kindertijd en omvat ook alleen het overlevende deel van de oorspronkelijke populatie. De levenslopen van de HSN zijn afkomstig uit alle Nederlandse regio's voor de periode van 1863 tot 2000. Met de data kunnen trends in totaal verschillende epidemiologische omgevingen worden onderzocht, ze gebruiken consistente indelingen naar sociale en economische status en ze maken het mogelijk om de gezamenlijk invloed van omgevings- en individuele kenmerken te onderzoeken. Vanwege het prospectieve karakter kunnen de sterfterisico's voor alle leeftijdsgroepen in het onderzoek worden betrokken.

Data van de HSN kunnen verder worden gebruikt om de levensomstandigheden tijdens de vroege levensfasen in relatie te brengen met de sterftেকansen op latere leeftijd als afhankelijke variabele. De periode die met de HSN-data wordt bestreken, omvat de mortality transition in Nederland van het midden van de 19^e tot het einde van de 20ste eeuw. Het gaat daarbij vooral om de economische positie van het gezin waarin het kind opgroeit (Van de Mheen *et al.*, 1997), de effecten van verhuizingen op de overlevingskansen (Coggon *et al.*, 1997) en langetermijneffecten van gezinsomstandigheden gedurende de eerste 15 jaar van hun leven (Hansagi *et al.*, 2000). Vergelijking van migranten met niet-migranten biedt uitgebreide mogelijkheden tot onderzoek naar de invloed van regionale factoren op de levensomstandigheden gedurende verschillende fasen van het leven.

4.3. Sociale bewegingen en veranderingen

Eén van de belangrijkste vraagstellingen bij de studie naar sociale bewegingen is de vraag hoe mensen zich tot sociale bewegingen formeren. Met welke kenmerken onderscheiden in sociale bewegingen actieve personen zich van personen die zich daarvan afzijdig houden? Het onderzoek hiernaar richt zich steeds meer op het niveau van het individu. Uit recent onderzoek komt bijvoorbeeld naar voren dat de belangrijkste recruiteringsvelden voor nieuwe bewegingen

zijn te vinden bij de familie en bij nauwe vrienden van reeds opgenomen leden (Altena, 1989; Leenders, 1991; Bos, 2001). Met de HSN-gegevens kunnen dit soort verbanden nauwkeuriger worden onderzocht.

Een meer algemene reden voor de verandering in onderzoeksfocus was het onbevredigende karakter van eerdere monocausale verklaringen van sociale bewegingen, in het bijzonder studies gebaseerd op een tamelijk naïeve klassenanalyse. Dit was vooral het geval binnen het domein van de ‘labour history’ waar de veronderstelling van een permanent aanwezige klassensolidariteit na 1980 steeds meer ter discussie werd gesteld. Er werd hierbij gewezen op andere belangrijke identiteitsrelaties naast die van klasse, zoals etniciteit, gender en religie (Geary, 1999; Van der Linden en Heerma van Voss, 2002). Men ging zich bovendien richten op het analyseren van egodocumenten zoals de —schaarse— dagboeken van arbeiders en *oral history*. Uit de aard van de zaak kan deze laatste variant slechts beperkt blijven tot de recente geschiedenis. Een derde meer structurele methode bestaat erin om de levenslopen van arbeiders te reconstrueren met behulp van data zoals die standaard door de HSN worden verzameld (Olssen en James, 1999; Horrel en Oxley, 2000; Wals, 2001). Hiermee verschoof ook de aandacht naar andere mogelijkheden van arbeiders en hun huishoudens om vooruit te komen in het leven dan lid te worden van een vakbond. Hierbij kan worden gedacht aan het nemen van kostgangers, het opstarten van kleine zaakjes of het bewerken van eigen stukken land. Binnen de context van deze ‘set aan levensstrategieën’ kan het organisatorische gedrag van arbeiders beter worden begrepen.

Op het IISG vindt dit soort onderzoek al enige tijd plaats. Voorbeelden zijn Kok (1997) en het promotie-onderzoek naar Rotterdamse arbeiders van Marijke van der Woude. In een pilotproject werd ook de bruikbaarheid van lijsten van actieve vakbondsleden aangetoond. Levenslopen van actieve leden van een vakbond werden vergeleken met andere arbeiders werkzaam in dezelfde industrieën. Verschillen in levensloop boden verklaringen voor het al dan niet militant zijn van verschillende personen (Heerma van Voss en Vermeulen, 2000).

Deze benadering beperkt zich uiteraard niet tot de arbeidersbeweging. Op het NIOD (Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie) liggen de ledenlijsten van de NSB (1931-1945). De sociale achtergrond van deze beweging heeft aanleiding gegeven tot veel discussie (Vellenga, 1975) en kan opnieuw worden onderzocht door middel van HSN-levenslopen waarbij deze zowel tot de controlegroep als tot de te onderzoeken groep kunnen behoren.

4.4. Cultuur, godsdienst en onderwijs

Religieuze segmentering geldt als één van de belangrijkste kenmerken van de Nederlandse maatschappij in de 19e en 20ste eeuw. Deze segmentering wordt meestal aangeduid met de term *verzuiling*. Met de Bataafse revolutie verkregen alle godsdienstige groeperingen gelijke rechten. Ondanks de overheids-politiek in de eerste helft van de 19^e eeuw, die was gericht op nationale eenwording en waarin werd geprobeerd de religie tot de private sfeer te beperken, werd het uitdragen van een religieuze identiteit steeds belangrijker (Knippenberg, 1999). Religie werd de belangrijkste markering voor culturele verschillen. De strijd werd vooral uitgevochten op het terrein van het onderwijs (Te Velde en Verhage, 1996). Het oorspronkelijke gevecht om de vrijheid van onderwijs —geregeld in de Grondwet van 1848— veranderde in een strijd om de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. In 1917 was het zover dat ook de financiële gelijkstelling in de grondwet werd opgenomen. In feite werd hiermee de diversiteit aan religieuze verschillen geïnstitutionaliseerd: niet alleen bij het onderwijs maar in een groot aantal andere sectoren werden de overheidsmiddelen op proportionele basis naar religieuze achtergrond toegewezen.

Tegelijkertijd moderniseerde de Nederlandse maatschappij, werden de lokale en regionale gemeenschappen steeds meer geïntegreerd en kwamen deze onder de invloed van een nationale cultuur te staan (Knippenberg en De Pater, 1988). Zowel onderwijsstrijd als modernisering zorgden voor een toegenomen interesse in onderwijs in het algemeen met als gevolg een stijging van de onderwijsdeelname en een verdwijnen van het analfabetisme.

De HSN-dataset biedt talloze mogelijkheden om onze kennis op de bovengenoemde terreinen te vergroten. Zij zullen bijvoorbeeld antwoord kunnen geven op de vraag naar de klassepositie van de zich afscheidende leden van de Nederlands Hervormde Kerk waarover veel debat gaande is (Kuiper, 1986). HSN-data zullen ook inzicht geven in hoeverre deze vertrekkende groepen verschilden van de blijvers op het gebied van beroepsachtergrond, sociale positie, leeftijd, geslacht en lokale achtergrond. Ook kunnen veronderstellingen, als dat rond 1.800 protestanten en rooms-katholieken sterk verschilden op het gebied van analfabetisme en onderwijs en dat deze verschillen in de loop van de 19^e eeuw verdwenen als consequentie van emancipatie en modernisering (Knippenberg, 1986; Boonstra, 1993), worden getoetst. Vergelijkbare hypothesen bestaan er op het gebied van bepaalde beroepssectoren: rooms-katholieken waren vooral in overheidsberoepen sterk ondervertegenwoordigd. De levensloopgegevens van de HSN maken het mogelijk om deze emancipatorische processen te

beschrijven op het niveau van de verschillende sociale groepen, beroepssectoren, regio's en lokale contexten.

De verzuiling van de Nederlandse maatschappij uitte zich onder andere ook in de aandacht die men had voor hoge geboortecijfers (om de eigen zuil op peil te houden) en het tegengaan van gemengde huwelijken. Ook binnen de huishoudens werd er steeds meer op gelet dat bedienden en kostgangers dezelfde religieuze achtergrond hadden. Sociale contacten beperkten zich meer en meer tot leden van dezelfde kerk. De HSN-gegevens op het gebied van vruchtbaarheid, religieuze samenstelling van huwelijken, achtergrond van huwelijksgetuigen, kunnen worden gebruikt om het belang van deze mechanismen te onderzoeken.

Terwijl de verzuiling de culturele verschillen vergrootte, zorgde de spreiding van geletterdheid en onderwijsdeelname ervoor dat verschillen naar sociale, religieuze en regionale achtergrond steeds minder belangrijk werden. Er zijn talloze theorieën die de geschetste ontwikkelingen proberen te verklaren (Boonstra, 1993). Met de HSN-data kunnen allerlei hieruit af te leiden hypothesen worden getoetst. Door de HSN-gegevens te combineren met archieven van secundaire scholen wordt het zelfs mogelijk om het belang van het secundaire onderwijs te toetsen op het niveau van ouders, leerlingen en schoolcarrière (Mandemakers, 1996).

4.5. Huishoudens en veranderingen in arbeidsrelaties

Binnen zowel het NW Posthumus Instituut als het IISG vormen de interacties tussen veranderingen in de arbeidsrelaties en de individuele huishoudens een belangrijk onderzoeksthema. In hun reactie op maatschappelijke veranderingen reageren individuen dusdanig dat ze zelf weer voor verdere veranderingen zorgdragen, bijvoorbeeld door veranderingen in vruchtbaarheid of migratie. Het onderzoek richt zich momenteel vooral op de analyse van het beslissingsproces binnen de huishoudens of families (Baud en Engelen, 1994). Het huishouden wordt gezien als een dynamische groep van individuen waarbinnen conflicten plaatsvinden tussen individuele en groepsbelangen, tussen generaties en tussen mannen en vrouwen. Verder beschikken huishoudens over verschillende strategische 'repertoires' en ruimtes voor toekomstige planning afhankelijk van sociaaleconomische positie en sociaalculturele preferenties.

De HSN biedt uitgelezen materiaal voor de verdere ontwikkeling van dit onderzoeksveld. In de eerste plaats wordt onze kennis van het huishouden binnen de maatschappelijke context aanzienlijk verrijkt (Verdon, 1998). De aard van de familierelaties hangt onder andere af van de stabiliteit en de duur van het samen-

wonen van de verschillende leden en van de aanwezigheid van vreemden (stief-familie, kostgangers). De samenstelling als zodanig vormt ook deel van het strategische repertoire van een familie. Het opnemen van verwanten of kostgangers, of het omgekeerde: het uit huis plaatsen van kinderen, waren middelen om het welvaren van een huishouden of individuele leden daarvan te vergroten. In het algemeen weten we echter erg weinig van de redenen waarom huishoudens in samenstelling varieerden of waarom bijvoorbeeld families met verwanten in Oost-Nederland aanzienlijk vaker voorkwamen dan elders.

Hypotheses betreffende de invloed van productiemogelijkheden, erfenissen en regionale gewoonten bestaan maar zijn nauwelijks getest. Door middel van de HSN-levensloopdata kunnen alle typen huishoudens worden bestudeerd waarin de HSN-onderzoekspersoon gedurende zijn leven verblijf hield. Dit betekent dat de HSN-gegevens uitstijgen boven het klassieke concept van de levenscyclus van een huishouden, omdat ook gebroken gezinnen, permanent alleen wonende personen en onvruchtbare paren in de analyse worden opgenomen.

De interne taakverdeling binnen een huishouden hangt samen met het strategisch gedrag van een huishouden en potentiële conflicten tussen leden van de familie. In de archieven is er maar weinig bekend over de mate waarin vrouwen en kinderen meewerkten (Tilly en Scott, 1978; Mitterauer, 1992). De HSN biedt een aantal mogelijkheden om hier meer over te kunnen vaststellen. De registers van de burgerlijke stand en van het bevolkingsregister geven beroepstitels voor mannen en vrouwen op verschillende momenten in de levenscyclus. Deze gegevens kunnen worden vergeleken met de uitkomsten van de beroepstellingen en geplaatst binnen de gezinscontext. Verder laten de levenslopen zelf ook zien hoe beroeps carrières worden opgebouwd, bijvoorbeeld door het overnemen van het beroep van de vader, door het in de leer gaan, of door middel van onderwijs. Of hoe de risico's van het huishouden worden gespreid door kinderen in verschillende economische sectoren te plaatsen. Het moment waarop de kinderen het ouderlijk huis verlaten, werpt licht op de keuze om kinderen thuis mee te laten werken of ze elders onder te brengen waarbij ze loon inbrengen (Van Poppel *et al.*, 2002).

Het gedrag van huishoudens moet binnen een economische context worden geplaatst die zo compleet mogelijk is. Informatie over nevenactiviteiten, inkomen en het belang van vermogen op de familiebeslissingen ontbreekt veelal (Smith, 1984). Voor een belangrijk deel van de HSN-onderzoekspersonen is het mogelijk om gegevens te verzamelen uit het kadaster, belastingkohieren en patentregisters. Standaard demografische kerncijfers als kindersterfte en huwe-

lijksleeftijd kunnen worden gedifferentieerd naar inkomen, bezit en vergeleken met differentiële cijfers naar beroepsuitoefening. De betekenis van ouderlijk bezit voor de ontwikkeling van de levensloop moet worden benadrukt. Een pilotonderzoek is het huidige onderzoek van Jan Kok die het HSN-materiaal combineert met het kadaster en notariële archieven. Hierbij staat de samenhang tussen de effecten van bezitsoverdracht en de samenstelling van huishoudens centraal.

4.6. Sociale mobiliteit en de levensloop

Voor de tweede helft van de 20ste eeuw is er betrekkelijk veel bekend over de sociale mobiliteit en de openheid van de maatschappij. Over de ontwikkelingen daarvoor is de kennis een stuk minder. Gegevens die de gehele 19e en 20ste eeuw omvatten zijn schaars, niet alleen in Nederland. En waar ze wel bestaan, zijn ze meestal betrekkelijk lokaal van aard. Migrerende personen vallen meestal buiten het onderzoek en de data zijn niet geschikt om naar een nationaal niveau te generaliseren.

Het onderzoek naar carrièremobiliteit, intergenerationele mobiliteit en huwelijksmobiliteit krijgt een sterke stimulans door de HSN-database die globaal twee eeuwen omvat. De database biedt talrijke beroepstitels op verschillende momenten van de levensloop, niet alleen van de onderzoekspersoon maar ook van ouders en schoonouders. Door de beroepstitels te coderen in internationaal vergelijkbare classificatieschema's, zoals de recent ontwikkelde HISCO en de groepering van deze gestandaardiseerde titels in sociale klassen, is het mogelijk om wereldwijde vergelijkingen te maken (Van Leeuwen *et al.*, 2001). Het wordt mogelijk om vragen te beantwoorden als in hoeverre veranderingen in de beroepsstructuur plaatsvonden door opeenvolging van generaties of door verandering binnen één generatie en om zaken als stedelijke segregatie naar beroepsuitoefening, de verspreiding van 'nieuwe' beroepen en de concentratie van beroepen in bepaalde regio's te onderzoeken.

Nationaal representatieve gegevens geven ook mogelijkheden tot de studie van bepaalde specifieke groepen. Allereerst kan er, uitgaande van de HSN-steekproef, een analyse worden gemaakt van de wegen waarop de traditionele elites zichzelf heroriënteerden na de uitbreiding van het kiesrecht, de veranderende structuren van handel en industrie en de afnemende betekenis van het landeigendom (Dronkers en Stokman, 1984; Fennema en Schijf, 2004). Voor dit onderzoek zal de HSN-database worden gelinkt met bronnen betreffende de Nederlandse adel. Daarnaast is er een sterke interesse in het veld naar onder-

zoeksprojecten die zich richten op ondernemers. De historiografie van dit vakgebied heeft zich in het verleden nogal sterk gericht op de meer succesvolle onder hen. Recente pogingen om ook de kleine en minder succesvolle ondernemers in het onderzoek te betrekken leiden onder een gebrek aan bronnen (Crossick en Haupt, 1998). De HSN kan uitstekend worden gebruikt als basis voor dit soort onderzoek, door de personen op te sporen die ooit in hun leven een eigen onderneming zijn begonnen. Hun levenslopen zullen worden geanalyseerd om hun eventueel succes of falen als ondernemer of onderneemster te verklaren.

Niet alleen elites en economisch succes maar ook proletarisering en verarming kunnen beter worden onderzocht. De ontwikkeling van loonarbeid in bepaalde perioden en gebieden kan worden nagegaan door beroepsposities op bepaalde momenten van de levenscyclus met elkaar te vergelijken. Verschillen in familie-achtergrond en beroeps carrière van loonarbeiders geven inzicht in hun houding ten opzichte van collectieve acties en de formering of afwezigheid van groepsbewustzijn. De intergenerationele overdracht van levenskansen en houdingen is ook van belang in de studie van proletarische 'sub-societies' die worden gevonden in verarmde regio's of stadswijken (Katz, 1993). Was deviant gedrag zoals criminaliteit, onwettige kinderen inderdaad een cultureel kenmerk dat van generatie op generatie werd overgedragen, of was het meer plaatsgebonden?

4.7. Migratie

Een belangrijke verandering bij het onderzoek naar migratie is dat het zich is gaan richten op de individuele migrant. Drie overwegingen hebben geleid tot deze overgang van geaggregeerd naar individueel niveau. Allereerst het inzicht dat migratie in de meeste gevallen niet alleen een beweging is van een bepaald individu van A naar B, maar dat het nogal eens een meer ingewikkeld patroon omvatte waarbij retourmigratie ook veelvuldig voorkwam. Ten tweede is er de constatering dat de wijze waarop migranten in de ontvangende samenleving integreren nogal varieerde, zowel qua huwelijkspatronen als qua deelname aan etnische organisaties. En ten derde ontbreken er ook op geaggregeerd niveau nogal eens geschikte gegevens, zodat deze moeten worden geconstrueerd op basis van individuele gegevens.

Verschillende methoden worden er gehanteerd om het individuele migratiepatroon te volgen. Eén methode is genealogisch onderzoek (Rosental, 1999), een andere is onderzoek met steekproeven uit de bevolking op lokaal (Fertig, 2000) of ruimer geografisch niveau. De HSN is één van de weinige datasets die

mogelijkheden biedt om op een ruim geografisch niveau, namelijk geheel Nederland, onderzoek te doen. In het geval van de binnenlandse migratie kan worden voortgebouwd op het onderzoek van Jan Kok (1999) voor de provincie Utrecht en dat van Hilde Bras (2002) voor vrouwelijke migranten uit de provincie Zeeland. Ook komen er eindelijk voldoende gegevens om onderzoek te doen naar het complexe binnenlandse migratiepatroon van de joden in Nederland in de 19^e en begin 20ste eeuw.

Overzeese emigratie vanuit Nederland kende drie hoofdbestemmingen: Verenigde Staten, Duitsland en Nederlands-Indië. Van deze drie is de emigratie naar de Verenigde Staten, waarvoor passagierslijsten ter beschikking staan, al uitgebreid bestudeerd (onder andere Galema, 1996). Deze studies vragen erom te worden vergeleken met de HSN-steekproef voor een analyse van de selectiviteit van deze emigratie. Voor de twee andere belangrijke emigratiegebieden, Duitsland en Nederlands-Indië, is nog nauwelijks onderzoek gedaan; alleen voor Duitsland is er iets bekend (Kösters-Kraft, 2000). Inmiddels is er wel het door NWO gesubsidieerde onderzoek van Ulbe Bosma naar de migratie naar Nederlands-Indië op basis van HSN-gegevens.

De immigratie naar Nederland betreft personen die buiten Nederland zijn geboren en deze vallen daarmee buiten de HSN-populatie. Voor een volledige indruk van de in Nederland wonende bevolking moeten de HSN-gegevens systematisch worden vergeleken met die van de immigranten. Dit gebeurt inmiddels door de HSN door het trekken van steekproeven in de bevolkingsregisters van Rotterdam en Amsterdam voor het PIONIER-project van Leo Lucassen (1999). Ook het onderzoek van Marlou Schrover (2002) naar Duitse immigranten te Utrecht maakte gebruik van het bevolkingsregister. Voor eerdere perioden dan 1850 zijn er mogelijkheden tot onderzoek door middel van de originele volkstellingsformulieren van de tellingen van 1830 en 1840 die in gemeenten als Amersfoort, Gouda, Rhenen, Utrecht, Rotterdam en Watergraafsmeer bewaard zijn gebleven.

5. Samenvatting

Dit artikel geeft een uiteenzetting van de aard en de doelstellingen van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Allereerst is stilgestaan bij de levensloopbenadering die ook bij de historische wetenschappen als onderzoeksmethode ingang heeft gevonden en bij de gegevens waaruit de database van de HSN is opgebouwd (bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand). Hierbij is een indruk gegeven van het onderzoek dat op basis van het reeds bestaande HSN-databestand is verricht. Vervolgens is het project *Life*

Courses in Context geïntroduceerd. In dit project worden voor ongeveer 40.000 personen geboren in de periode 1863-1922 de volledige levenslopen uitgezocht en in de HSN-database ondergebracht. Daarnaast worden in dit samen met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) uitgevoerde project de publicaties van de volks- en beroepstellingen 1859-1947 gedigitaliseerd. Uit het bij het project behorende onderzoeksprogramma is een samenvatting gegeven van de mogelijkheden van onderzoek die de HSN-database na invoering van de levenslopen biedt. Het overzicht betreft de volgende onderzoeksthema's: sociale ongelijkheid in gezondheid en sterfte, sociale bewegingen en veranderingen, cultuur, godsdienst en onderwijs, huishoudens en veranderingen in arbeidsrelaties, sociale mobiliteit en de levensloop, migratie.

Literatuur

- Altena, B. (1989), *'Een broeinest der anarchie': arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)*. Haarlem: Thesis.
- Baud, M. en Th. Engelen (red.) (1994), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin*. Hilversum: Verloren.
- Boonstra, O.W.A. (1993), *De waardij van eene vroege opleiding: een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920*. Dissertatie LU Wageningen.
- Boonstra, O.W.A. en A.M. van der Woude (1984), Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and fertility. *AAG Bijdragen*, 24, pp. 1-58.
- Bos, D. (2001), *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Bras, H. (2002), *Zeeuwse meiden: dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950*. Amsterdam: Aksant.
- Coggon D., C. Martyn en C. Osmond (1997), Mortality from aortic aneurysm in migrants between counties of England and Wales: Evidence for causes acting early in life. *QJM*, 90(2), pp. 133-137.
- Crossick, G. en H.-G. Haupt (1998), *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914*. London and New York: Routledge.
- Davey Smith, G., D. Blane en M. Bartley (1994), Explanations for socio-economic differentials in mortality. *European Journal of Public Health*, 4, pp. 131-144.
- Dronkers, J. en F.N. Stokman (red.) (1984), *Nederlandse elites in beeld; recrutering, samenhang en verandering*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Engelen, Th. (2003), De vruchtbaarheidskaart van Nederland. In: E. Beekink, O. Boonstra, Th. Engelen en H. Knippenberg (red.), *Nederland in verandering: maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000*. Amsterdam: Aksant, pp. 45-70.

- Fennema, M. en H. Schijf (2004), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw: continuïteit en verandering*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fertig, G. (2000), *Lokales Leben, atlantische Welt: die Entscheidung zur Auswanderung vom Rhein nach Nordamerika im 18. Jahrhundert*. Osnabrück: Rasch.
- Frieswijk, J., L. Jansma, K. Mandemakers en B. Oosterhaven (red.) (2001), *Oer Fryske minsken/Over Friese mensen. It Baeken*, 63, nr. 3/4.
- Galema, A. (1996), *Frisians to America 1880-1914: With the baggage of the fatherland*. Groningen: REGIO-project.
- Geary, D. (1999), Working-class identities in Europe 1850s-1930s. *Australian Journal of Politics and History*, 45(1), pp. 20-34.
- Gerritzen, D. (1998), Voornamen in Zeeland. In: K. Mandemakers, O. Hoogerhuis en A. de Klerk (red.), *Over Zeeuwse mensen. Demografische en sociale ontwikkelingen in Zeeland in de negentiende en begin twintigste eeuw*. Themanummer *Zeeland*, 7, pp. 104-115.
- Gerritzen, D. (2001), Voornamen in Friesland: over Friese namen, patroniemen en meer-namigheid. In: J. Frieswijk, L. Jansma, K. Mandemakers en B. Oosterhaven (red.), *Oer Fryske minsken/Over Friese mensen*. Themanummer *It Baeken*, 63, pp. 179-189.
- Hansagi, H., L. Brandt en S. Andréasson (2000), Parental divorce: Psychological well-being, mental health and mortality during youth and young adulthood. *European Journal of Public Health*, 10, pp. 86-92.
- Heerma van Voss, L. en F. Vermeulen (2000), Back to the country: Living strategies of Twente textile workers ca. 1920. *Working paper HSN*.
- Horrell, S. en D. Oxley (2000), Work and prudence: Household responses to income variation in Nineteenth-Century Britain. *European Review of Economic History*, nr. 4, pp. 27-57.
- Hummer, R.A., R.G. Rogers en I.W. Eberstein (1998), Sociodemographic differentials in adult mortality: A review of analytic approaches. *Population and Development Review*, 24, pp. 553-578.
- Kalmijn, M. (2002), Sociologische analyses van levensloopeffecten: een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen. *Bevolking en Gezin*, 31(3), pp. 3-46.
- Katz, M.B. (red.) (1993), *The 'underclass' debate: Views from history*. Princeton: Princeton UP.
- Kelly Hall P., R. McCaa en G. Thorvaldsen (red.) (2000), *Handbook of international historical microdata for population research*. Minneapolis: Minnesota Population Center.
- Knippenberg, H. (1986), *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*. Amsterdam: Nederlandse Geografische Studies 9.
- Knippenberg, H. (1999), National integration and growing ethnicity among Dutch Roman Catholics and Protestants in the nineteenth and early twentieth century: The impact of education. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 35, pp. 37-52.
- Knippenberg, H. en B. de Pater (1988), *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: SUN.

- Knotter, A en A.C. Meijer (red.) (1995). *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- Kok, J. (1997), Youth labor migration and its family setting, The Netherlands 1850-1940. *History of the Family*, 2, pp. 507-526.
- Kok, J. (1998), "Vrijt daar je zijt": huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950. In: K. Mandemakers, O. Hoogerhuis en A. de Klerk (red.), *Over Zeeuwse mensen. Demografische en sociale ontwikkelingen in Zeeland in de negentiende en begin twintigste eeuw*. Themanummer *Zeeland*, 7, pp. 131-143.
- Kok, J. (1999). Migratie als gezinsstrategie in midden-Nederland, 1850-1940. In: J. Kok et al., *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw*. Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Instituut, pp. 89-156.
- Kok, J. (2000), Transitie en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 26, pp. 309-329.
- Kok J., A. Knotter, R. Paping en E. Vanhauhte (red.) (1999), *Levensloop en levenslot: arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw*. Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.
- Kösters-Kraft, M. (2000), *Wanderarbeit und Grossbaustelle: Niederländer beim Bau des Dortmund-Ems-Kanals 1892-1900*. Osnabrück: Rasch.
- Kuh, D. en Y. Ben-Shlomo (red.) (1997), *A life course approach to chronic disease epidemiology*. Oxford: Oxford University Press.
- Leenders, J.M.M. (1991), *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen: families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles (2001), *HISCO: Historical international standard coding of occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering: een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Linden, M. van der en L. Heerma van Voss (2002), *Class and other identities: Gender, religion and ethnicity in the writing of European labour history*. New York/Oxford: Berghahn.
- Lucassen, L. (1999), Een kwestie van een lange adem: de determinanten van het vestigingsproces van immigranten in de Nederlandse samenleving, 1860-1960. *Facta*, 7(8), pp. 18-21.
- Lundberg, O. (1993), The impact of childhood living conditions on illness and mortality in adulthood. *Social Science and Medicine*, 36, pp. 1047-1052.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen (2001), Huwelijksmobiliteit in Friesland tussen 1850 en 1929. In: J. Frieswijk, L. Jansma, K. Mandemakers en B. Oosterhaven (red.), *Oer Fryske minsken/Over Friese mensen*. Themanummer *It Baeken*, 63, pp. 164-178.
- Maarseveen, J.G.S.J. van en P.K. Doorn (red.) (2001), *Nederland een eeuw geleden geteld: een terugblik op de samenleving rond 1900*. Amsterdam: Aksant.

- Mandemakers, C.A. (1996), *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs: ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, ca. 1800-1968*. Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Mandemakers, K. (2000), Historical Sample of the Netherlands. In: P. Kelly Hall, R. McCaa en G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research*. Minneapolis: Minnesota Population Center, pp. 149-178.
- Mandemakers, K. (2002), De Historische steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en haar projecten te Rotterdam. In: S. Boef-van der Meulen *et al.* (red.), *Migranten en passanten: voorbeelden uit een eeuwenlange geschiedenis*. Rotterdam: Nederlandse Genealogische Vereniging, pp. 93-105.
- Mandemakers, K. en O. Boonstra (red.) (1995), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Mandemakers, K., O. Hoogerhuis en A. de Klerk (red.) (1998), *Over Zeeuwse mensen: demografische en sociale ontwikkelingen in Zeeland in de negentiende en twintigste eeuw*. Themanummer *Zeeland*, 7(3).
- Mandemakers, K. en J. Kok (1998), *HSN: Historical Sample of the Netherlands: Data Set Release Utrecht UT.03*. Amsterdam: IISG Publishers.
- Mheen, H. van de, S. Reijneveld en J. Mackenbach (1996), Socioeconomic inequalities in perinatal and infant mortality from 1854 to 1990 in Amsterdam, the Netherlands. *European Journal of Public Health*, 6, pp. 166-174.
- Mheen, H. van de, K. Stronks, J. Bos en J.P. Mackenbach (1997), The contribution of childhood environment to the explanation of socio-economic inequalities in health in adult life: A retrospective study. *Social Science and Medicine*, 44, pp. 13-24.
- Mitterauer, M. (1990), *Familie und Arbeitsteilung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien/Köln: Böhlau.
- Olssen, E. en H. James (1999), Social mobility and class formation: The worklife social mobility of men in a New Zealand suburb, 1902-1928. *International Review of Social History*, 44, pp. 419-449.
- Poppel, F. van en K. Mandemakers (2002), Sociaal-economische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Nederland, 1812-1912. *Bevolking en Gezin*, 31(2), pp. 5-40.
- Poppel, F. van, M. Oris en J. Lee (red.) (2002), *The road to independence: Leaving home in Western and Eastern societies, 16th-20th centuries*. Bern: Peter Lang.
- Preston, S.H., M.R. Haines en E. Pamuk (1981), Effects of industrialization and urbanization on mortality in developed countries. In: *International Population Conference, Manila 1981*, Volume II. Liège, pp. 233-254.
- Rosental, P.-A. (1999), *Les sentiers invisibles: espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. Paris: ESSHC.
- Schrover, M. (2002), *Een kolonie van Duitsers: groeppsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- Sen, A. (1998), Mortality as an indicator of economic success and failure. *The Economic Journal*, 108, pp. 1-25.

- Smith, D.S. (1991), Mortality differentials before the health transition. Forum: Fatal years. *Health Transition Review*, 1, pp. 235-237.
- Smith, R.M. (red.) (1984), *Land, kinship and life-cycle*. Cambridge: Cambridge UP.
- Smits, L.J.M. (1998), *Preconceptional determinants of the fecundity of female offspring*. Nijmegen, dissertatie KU Nijmegen.
- Tilly, L.A. en J.W. Scott (1978), *Women, work and family*. New York etc.: Holt, Rhinehart and Winston.
- Velde, H. te en H. Verhage (red.) (1996), *De eenheid en de delen: zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vellenga, S.Y.A. (1975), *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig*. Assen: Van Gorcum.
- Verdon, M. (1998), *Rethinking households. An atomistic perspective on European living arrangements*. London: Routledge.
- Wals, H. (2001), *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Wilkinson, R.G. (1996), *Unhealthy societies: The afflictions of inequality*. London: Routledge.
- Woods, R. en N. Williams (1995), Must the gap widen before it can be narrowed? Long-term trends in social class mortality differentials. *Continuity and Change*, 10, pp. 105-137.